

STRESZCZENIE PRACY DOKTORSKIEJ PT.:

PRZEOBRAŻENIA OBRZĘDOWOŚCI ŻAŁOBNEJ
GREKOKATOLICKICH MIESZKAŃCÓW POKUCIA W XX WIEKU

ROMAN KORDONSKI

Wydział Teologii
UWM w Olsztynie

Podjęmowany w dysertacji temat obrzędowości żałobnej grekokatolickich mieszkańców Pokucia wychodzi naprzeciw współczesnym nurtom zainteresowania problematyką tanatologiczną. Przemiany polityczne i gospodarcze zachodzące w XX wieku wpłynęły nie tylko na mieszkańców miast, ale dotyczą też środowisk wiejskich. Wraz ze wzrostem dobrobytu ekonomicznego, zaspokajania potrzeb ludzkich i realizacji pragnień intensyfikuje się konieczność refleksji nad sensem życia i śmierci. Zachodzące zmiany uwidaczniają się w relacjach rodzinnych, sąsiedzkich oraz w całej społeczności lokalnej, która już nie stanowi tak ściśle złączonej wspólnoty. Współczesna cywilizacja destrukcyjnie wpływa na dawny świat obrzędów i wierzeń ludowych. Konfrontacja dawnej obrzędowości ze współczesną rzeczywistością, zintelektualizowaną i pragmatyczną, „oczyszcza” przedpole naukowe, ale nie oznacza, że funkcjonowanie jej w przeszłości pozbawione było sensu. Procesy przemian dotyczą także religijności ludowej, w zapomnienie odchodzą dawne zwyczaje, obrzędy i wierzenia, szczególnie te, które nie mają racjonalnego uzasadnienia, gdyż zostają przeniesione w świadomości współczesnego człowieka do sfery zabobonów.

Celem pracy jest ukazanie bogactwa czynności rytualnych związanych ze śmiercią, tzw. obrzędowości żałobnej. Obrzędowość ta stanowi złożony proces zachowań społecznych, obejmujących praktyki religijno-symboliczne o wymiarze transcendentalnym i egzystencjalnym, które w kategoriach społecznych uruchamiają mechanizmy prowadzące do przywrócenia równowagi zaburzonej kontaktem z fizyczną śmiercią człowieka lub świadomością jego straty.

Przedmiotem badań jest obrzędowość żałobna grekokatolickich mieszkańców Pokucia. Podjęcie tego właśnie tematu okazuje się bardzo istotne, ponieważ w regionie tym w ostatnim stuleciu nastąpiły poważne zmiany polityczne, ekonomiczne i światopoglądowe, które wpłynęły na zmianę tradycji związanej między innymi ze śmiercią. Niektóre ze zwyczajów odchodzą w zapomnienie, inne zaś pozostają jedynie w pamięci osób starszych.

Podstawą pracy jest rekonstrukcja obrzędowości przełomu XIX i XX wieku, na bazie której zanalizowane zostały przeobrażenia lat późniejszych. Jako najbardziej „konserwatywna” część obrzędowości rodzinnej obrzędowość żałobna pokazuje najgłębsze warstwy tradycyjnej kultury i jest najbardziej odporna na zmianę.

Z punktu widzenia badań dają się wyróżnić trzy poziomy semiosfery, które nakładają się na siebie. Pierwszy z nich to warstwa ludowa, która do połowy XX wieku dominuje w obrzędowości żałobnej na Pokuciu obejmując całe spektrum zwyczajowo-rytualnych czynności związanych ze śmiercią, pochówkiem oraz pamięcią o zmarłych. Na poziom ten nakłada się oficjalna liturgia grekokatolicka pogrzebu wywierając niemały wpływ na obrzędowość ludową, szczególnie jeśli chodzi o wierzenia związane z przyszłością zmarłego. Wraz z zajęciem

Pokucia przez Związek Radziecki i nałożenie systemu komunistycznego, nastąpiła nie tylko delegalizacja Kościoła grekokatolickiego, ale również ateizacja społeczeństwa i próby wprowadzenia obrzędowości świeckiej. To świeckie podejście do śmierci stanowi trzeci poziom badanej semiosfery.

Terenem podjętych badań był etnograficzny region Pokucie – kraina historyczna, leżąca nad górnym Prutem, na terenie dzisiejszej Ukrainy. Podążając etnograficzną drogą Oskara Kolberga, skupiono się na obrzędowości żałobnej mieszkańców równinnej części Pokucia – ówczesne powiaty tłumacki, horodeński, kołomyjski, śniatyński, nadworniański i tyśmienicki, które obecnie mieszczą się w granicach obwodu Iwano-Frankowskiego, dawniej Stanisławskiego.

W realizacji pracy posłużono się materiałami źródłowymi, jak również opracowaniami w języku ukraińskim, rosyjskim i polskim, które podejmują problematykę zwyczajów i obrzędów żałobnych. Korzystano z materiałów faktograficznych, zebranych w czasie stacjonarnych etnograficznych badań terenowych przeprowadzonych na Pokuciu. Badania przeprowadzono w latach 2012–2017. Zostały one sfinansowane przez Program Rozwoju Młodych Naukowców Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w latach: 2013, 2014, 2015, 2016 i 2017.

Rozprawa została podzielona na dwie części. W części pierwszej (rozdziały I–III) przedstawiono wierzenia i praktyki ludowe związane ze śmiercią na Pokuciu, natomiast w części drugiej (rozdziały IV–V) praktyki instytucjonalne.

W pierwszym rozdziale przedstawione zostały wierzenia ludowe związane ze śmiercią oraz wyobrażenia mieszkańców Pokucia o śmierci. Zbliżającą się śmierć poprzedzały czytelne sygnały i znaki dostrzegane przez umierającego czy najbliższą rodzinę. Poprzedzona zwiastunami i znakami śmierć celebrowana była we wspólnocie rodzinnej i wiejskiej jako wydarzenie pełne dramatyzmu, rozgrywające się przede wszystkim w rzeczywistości religijnej, naturalnej i nadprzyrodzonej zarazem. Umieranie dokonywało się w domu rodzinnym, gdzie zgromadzona wokół umierającego rodzina przez akty modlitewne przeprowadzała go przez śmierć w rzeczywistość eschatologiczną.

W drugim rozdziale omówione zostały zwyczaje i obrzędy związane z przygotowaniem do pogrzebu, które stanowią zwarty zespół czynności rozpoczynających się po stwierdzeniu zgonu. Zmarłego w fazie przejściowej otaczano modlitwą, aby jego duszę wprowadzić w nowy stan i przeznaczone nowe miejsce. Czuwanie przy zwłokach, zwane na Pokuciu „lubok” (*лубок*), pełni ważną rolę umacniającą więzi społeczne. Zagadnieniu temu poświęcono osobny paragraf.

W trzecim rozdziale omówione zostały zwyczaje i obrzędy związane z pochówkiem, które są finalnym etapem długiego procesu zmierzającego do ostatecznego i definitywnego przejścia do świata zmarłych. W pierwszej części rozdziału trzeciego omówione zostały zwyczaje związane z odwiedzaniem przez żałobników domu żałoby w dniu pogrzebu. Dalsza część koncentruje się na wierzeniach związanych z konduktem żałobnym oraz grzebaniem zwłok. Osobny paragraf poświęcono wierzeniom i zwyczajom ludowym dotyczącym pogrzebu w szczególnych przypadkach, poprzez które społeczeństwo usiłuje uchronić się przed potencjalnym niebezpieczeństwem. Wieńczącą częścią rozdziału trzeciego jest omówienie zwyczajów związanych z powrotem uczestników pogrzebu z cmentarza, czynnościami oczyszczającymi, przygotowaniem uczty pogrzebowej oraz zwyczajów żałobnych, które koncentrują się na religijnej trosce o zmarłego i przywróceniu osób osieroconych do normalnego życia.

W czwartym rozdziale omówiona została liturgia pogrzebu Kościoła greckokatolickiego. Rozdział ten podejmuje najpierw zagadnienie związane z rodzajami pogrzebu, które wkomponowane są we wszechobecny w liturgii pogrzebowej Kościoła greckokatolickiego kontekst teologiczny. Drugą część rozdziału czwartego stanowi omówienie rytuału pogrzebowego osób świeckich. W trzeciej części rozdziału omówiono ograniczenia w udzieleniu pogrzebu kościelnego w Kościele greckokatolickim. Czwarta część poświęcona jest modlitwom oraz pamięci za zmarłych, którą dostrzec można w całym roku liturgicznym, a jej szczególnie wymiar wyraża się w dni pamięci za zmarłych. Wieńczącą częścią rozdziału czwartego stanowi eschatologia Kościoła greckokatolickiego.

Piąty rozdział jest próbą określenia zakresu i tempa przemian, jakie zaszły w obrzędowości żałobnej na Pokuciu pod wpływem ideologii komunistycznej. Zbadanie procesu przemian w tej dziedzinie wymaga uwzględniania tła polityczno-ideologicznego i ustawodawstwa radzieckiego, które znacząco wpłynęło na społeczne i indywidualne podejście do śmierci oraz towarzyszących jej zwyczajów i obrzędów. Ukazanie natury przemian, w jakich uczestniczyli mieszkańcy Pokucia w kontekście śmierci i towarzyszących jej obrzędów, wymaga przedstawienia procesu tworzenia się świeckiej obrzędowości radzieckiej. Osobny paragraf poświęcono praktyce pogrzebu komunistycznego – organizacji świeckich uroczystości pogrzebowych oraz świeckiemu ceremoniałowi. Wieńczącą częścią rozdziału jest analiza wpływu polityki laicyzacji na obrzędowość żałobną wśród greckokatolickich mieszkańców Pokucia.

Zwyczaje i obrzędy związane ze śmiercią i umieraniem są przede wszystkim wyrazem żywej religijności grekokatolickich mieszkańców Pokucia. Do takiego wniosku upoważnia przeprowadzona analiza wierzeń eschatologicznych. Poza elementem *stricte* religijnym,

porządkowanym wykładnią teologiczną i praktyką kościelną, istnieje też na Pokuciu w XX wieku – na każdym etapie związanym ze śmiercią człowieka – szereg przekonań i praktyk ludowych, które towarzyszą obrzędom oficjalnym.

Przeobrażenia zaanonsowane w tytule pracy polegają na trwaniu i nakładaniu się nowych elementów, nie zaś całościowej transformacji tego, co istniało dawniej, w coś, co istnieje teraz. Zmiana polega na zwielokrotnianiu praktyk i wyobrażeń oraz nakładaniu się różnych, pojawiających się z czasem poziomów semiosfery. Uzasadnia to trwałą obecność religii i praktyk ludowych związanych ze śmiercią po upadku komunizmu i utrzymywania się świeckich praktyk w czasach współczesnych.

R. Kordonski